

дів стало взяття цих об'єктів на державний облік із наданням їм статусу пам'яток місцевого значення.

Зразки дерев'яної архітектури Музею історії лісового господарства знаходяться у задовільному стані, регулярно проводиться моніторинг їх збереженості, здійснюються необхідні протиаварійні заходи щодо усунення виявлених недоліків, визначені та дотримуються охоронні зони кожного об'єкта з метою забезпечення їх від дії негативних природних чинників.

Невирішеною проблемою у збереженні автентичного вигляду повітки та шишкосушарні є наявність тимчасового шиферного покриття на дахах поверх драні. Проте, у нинішніх умовах поновити щепу (дрань) неможливо через відсутність майстрів із виготовлення такого продукту та відсутності належного фінансування. Тому є перспективи для додаткових наукових розвідок щодо різновидів покрівельних матеріалів, їх допустимості у застосуванні для конкретних пам'яток архітектури Музею історії лісового господарства НІЕЗ «Переяслав».

ПОСИЛАННЯ

1. Вечерський В.В. Українські дерев'яні храми. – К.: 2007. – 269 с.
2. Прибега Л.В. Методологічна сутність та методичні засади пам'яткоохоронного переміщення об'єктів культурної спадщини. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://dspace.nbu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14237/02-Pribega.pdf?sequence=1>.
3. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Хата лісного кордону з с. Мирча Бородянського району Київської області / укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 11 с.
4. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Повітка з с. Мирча Бородянського району Київської області (у подвір'ї лісного кордону) / укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 11 с.
5. Сводъ законовъ Россійской имперіи. Томъ восьмой. Часть I. Уставы лѣсной, оброчныхъ статей, и уставъ казенныхъ населенныхъ имѣній въ западныхъ и прибалтійскихъ губерніяхъ / СПб: Тип. Второго Отделения Собственной Е.И.В. Канцелярии. – 1857. – 718 с.
6. Фонди НІЕЗ «Переяслав», інвентарна група «ПА», № 24.
7. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Комора із с. Дениси Переяслав-Хмельницького району Київської області / укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 10 с.
8. Паспорт об'єкта культурної спадщини. Шишкосушарня Капера-Гоголицина / укладач Погорілий М.М. // Науково-методичний відділ охорони культурної спадщини / Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав». – 2013. – 13 с.
9. Закон України «Про охорону культурної спадщини». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14>.
10. Порядок визначення категорій пам'яток для занесення об'єктів культурної спадщини до Державного реєстру нерухомих пам'яток України. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/626-2016-%D0%BF#i5>.

Бова І.С. История становления и проблемы сохранения памятников деревянной архитектуры Музея истории лесного хозяйства в Национальном историко-этнографическом заповеднике «Переяслав»

В статье перечислены памятники народной архитектуры Музея истории лесного хозяйства Среднего Приднепровья; сделан анализ работ, выполненных при перевозке, установке и экспонировании памятников деревянной архитектуры в условиях музейной экспозиции под открытым небом; указаны основные направления памятнично-охранных мероприятий, которые были проведены с целью консервации и дальнейшего сохранения сформированного архитектурного ансамбля.

Ключевые слова: народная архитектура, лесной кордон, шишкосушарня, амбар, пересыпка, аутентичность, сохранность, памятник местного значения.

Bova I.S. Problems of protecting of wooden architecture of Museum of History of Forest Agriculture in National historical and ethnographic reserve «Pereiaslav»

The list of monuments of folk architecture of the Museum of History of Forest Agriculture of the Middle Dnieper is submitted in the article. The operations of transportation, installation and exhibition of architectural monuments is analyzed. The main directions of memorial and security measures, which were carried out with the purpose of preservation and further preservation of the formed architectural ensemble are presented.

Key words: folk architecture, forest frontier, conical dryers, pantry, bundle, authenticity, monument of local significance

20.02.2019 р.

УДК: 069:[902(477.53):7.021.23]

Л.О. Чухрай

С.Ж. Пустовалов

БІЛЬСЬКЕ ГОРОДИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТ МАКЕТУВАННЯ

Стаття присвячена науковому обґрунтуванню можливого створення макету Більського городища в археологічному, краєзнавчому чи історичному музеях. На ґрунті багаторічних розкопок експедиції Б.А. Шрамка автори пропонують варіанти реконструкції вузлових ділянок городища: валів, входів, наземних жител, землянок та осель знаті. При цьому враховано етнічний, соціальний та професійний склад мешканців. Пропонується реконструкція планіграфії городища.

Ключові слова: макет, реконструкція, розкопки, городище, укріплення, оборонні та житлові споруди, посуд.

Створення привабливої, атрактивної експозиції є одним з головних завдань музеїв історичного та археологічного профілю, або музеїв, які мають названі відділи. Незважаючи на те, що макети відносяться до допоміжного фонду, ступінь їх атрактивності в повному обсязі не усвідомлюється. Макети в експозиціях майже не зустрічаються. Перешкоджають їх створенню відсутність науково обґрунтованих реконструкцій. Поява таких розробок уможливить розбудову подібних макетів як в провідних, так і в інших музеях України. В цьому й полягає актуальність даного дослідження.

Метою даної статті є розробка науково обґрунтованого реконструктивного макета Більського городища. Значні досліджені площі, наявність узагальнюючих публікацій дозволяють реалізувати цю мету.

Більське городище відоме науковцям з початку ХХ ст. Це одне з найбільших лісостепових скіфських городищ [6; 12; 13; 14]. Його загальна площа складає понад 5000 га. За цей час на городищі працювали видатні українські археологи: В.А. Грінченко, В. Мурзін, О.Б. Супруненко, Є.В. Черненко, Р. Ролле, С.О. Скорий, С.В. Махортих, В.Ю. Герц, В.П. Білозір та ін. Довгий час його досліджував видатний учений, археолог Б.А. Шрамко [13]. Нині на городищі працює експедиція Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна.

Більське городище розташовано на правому березі Ворскли. Довжина оточуючих його валів сягає майже 35 км. Висота валів досягає 8–9 м. До головного валу в окремих місцях прибудовані додаткові укріплення. Головними з них є Східне (85 га) та Західне (95 га), Куземинське (15 га) городища. Західне укріплення було побудовано першим на городищі, і вже до нього почали прибудовуватись вали Великого Більського городища. За керамікою заснування Західного укріплення відноситься до кінця VIII – початку VII ст. до н. е. Східне укріплення було добудоване у VI ст. до н. е. із внутрішнього боку загального валу. Як відзначають фахівці, кераміка VII ст. до н. е. в нашаруваннях Східного укріплення відсутня. Натомість в житлових спорудах зустрічаються фрагменти грецьких амфор і чорнолаковий посуд, який датується не раніше VI–V ст. до н. е. Куземинське укріплення було прибудоване із внутрішнього боку загального валу на першій заплавної терасі з виходом у бік Ворскли. Городище датується за ліпною керамікою та грецькими амфорами з цієї пам'ятки не раніше V–VI ст. до н. е. [7].

Перелічені укріплення активно досліджувались з кінця 50-х рр. XX ст., що дозволило з'ясувати їхню планіграфію, характер забудови, господарську діяльність населення, його матеріальну і духовну культуру. Проте призначення колосальних укріплень у вигляді високого валу і глибокого рову, що охоплює ними значну територію, досі залишається дискусійним. Питання щодо ролі цих оборонних споруд відігравали в житті населення Більського городища і чи були заселені залишаються без відповіді.

Розкопки площі, оточеної загальним валом, відразу виявили вісім великих ділянок, заселених ще у VI–V ст. до н. е. На сьогодні розкопками виявлено вже два десятки невеликих неукріплених поселень в межах Великого Більського городища. Крім того, значні території зайняті городами і садами м. Більськ [9].

Чотири скупчення розкопаних будівель складала своєрідне «передмістя» Східного укріплення і займали площу 17 га на південь від цієї цитаделі. Решта невеликих поселень без певного плану розкидана по території Великого Більського городища. На думку С.Я. Ольговського, Велике Більське городище слід розглядати не тільки як велике торжище, розташоване в місці перетинання торговельних шляхів на східному кордоні Скіфії, а ймовірно і як резиденцію скіфського царя з його військом (наскільки це можна застосовувати для кочовиків) на час перерв між набігами або взимку. В такому разі розкидані осередки культурного шару по території Великого городища можна вважати місцями відносно тривалих стоянок окремих загонів скіфського війська. При цьому не можна виключати і будівництво більш-менш довготривалих жител, наприклад для сімей військової аристократії, що лишались тут під час походів, в яких брала участь лише чоловіча частина населення. Невеликі скупчення таких жител-землянок або напівземлянок тлумачиться зараз як невеликі поселення на території Великого Більського городища [5]. Дещо подібне виявила Н.О. Гаврилюк для Кам'яно-дніпровського городища [3].

Таким чином обговорювана пам'ятка є унікальним яскравим археологічним достатньо вивченим об'єктом з великою перспективою музеєфікації. Особливо треба відзначити відсутність суцільного культурного шару на городищі. Ця особливість пам'ятки є підставою для перевезення та експонування в межах городища відкритих досліджених пам'яток, які не можуть бути музеєфіковані на місці свого розташування.

Серед розкопаних в різні роки об'єктів в першу чергу привертають увагу оборонні споруди. Так Б.А. Шрамко були реконструйовані вали головного Більського городища. Вони являли собою складну дерево-земляну споруду. Зовнішня сторона валу була вертикальною, укріпленою поставленими вертикально на всю висоту валу колодами, проміжки між якими були закладені горизонтальними колодами. Від них в тіло валу йшли лаги, до яких кріпилися згадані вертикальні стовпи. На верхівці валу були зроблені з тину бійниці, які захищали воїнів, що знаходилися на валу. Перед валом був виритий потужний рів з широким дном для того, щоб уповільнити його засипання під час нападу [13, с. 27].

Зроблена автором розкопок реконструкція головного валу та рову городища має стати взірцем, за яким реконструюватимуться всі оборонні споруди великого Більського городища. При створенні макета бажано враховувати можливості музею щодо експонування майбутнього макету. Від цього напряму залежить вибір масштабу макету. Зважаючи на розміри городища оптимальними можуть бути масштаби 1:4000 см або 1:5000 см. Якщо експозиційна площа музею дозволяє, можна використати й більший масштаб. Як пише в своєму монографічному виданні Б.А. Шрамко, вали в різних частинах городища мали різну висоту. Тому цю обставину треба врахувати при створенні макета. Особливу увагу треба приділити входам на городище. Східне укріплення мало три входи, Куземинське укріплення мало також три входи. Складніше визначити кількість входів на Західне укріплення, оскільки в його існуванні простежено три будівельні періоди. Тому відповідальним за макетування в музеї треба визначитись, скільки робити входів на це укріплення.

З усіх входів на городище, що колись існували, розкопаний лише один. Це південний вхід на східне укріплення. Тут було виявлено браму зі складною конструкцією. Б. Шрамко пише: «У розкопі № 7 на площі в 239 кв. м був досліджений південний вхід у Східне укріплення. Верхня частина валу в цьому місці була зруйнована, тому у розрізі добре видно залишки першого будівельного періоду та невелика досипка, яка була зроблена під час ремонту валу. Верхівка валу на той час мала горизонтальний майдан завширшки 2–3 м, який закінчувався з внутрішнього боку похилим спуском [13, с. 27]. Вздовж торця валу, біля його основи були вириті канали, куди встромлялися кінці вертикальних колод, від стіни, що загиналася в середину городища. Між торцями валів виявлені залишки обпаленого дерева та шматки жовтого пісковіку. Ка-

мені не були оброблені та лежали переважно двома рядками на шестиметровій ділянці. Відстань між канавками сягала 7,3–8 м. Середня ширина канавок – 0,5 м, глибина – 1,25 м. За результатами дослідження виявилось, що в цьому місці знаходилася дерев'яна споруда у вигляді брамової башти, яка спиралася на краї валу та спеціальні вертикальні стовпи. Нижня частина була посилена облицюванням з шматків пісковика, які захищали дерев'яну стіну від ударів возів. Значні розміри входу, захищеного стіною, дозволяли обстрілювати супротивника з флангів при спробах прорватися через браму» [13, с. 27–28].

Як бачимо, дослідникам вдалося простежити лише нижню частину входу. Ця обставина заважає зробити пряму реконструкцію форми входу. Для подолання цих труднощів звернемося до античних оборонних споруд, оскільки неодноразово дослідниками Більського городища наголошувалося на тому, що мешканці городища зазнавали потужного впливу з боку давніх греків [4; 13, с. 10]. За реконструкціями С.Д. Крижицького [7], оборонні споруди античних греків у Північному Причорномор'ї не перевищували трьох поверхів. Виходячи з цих норм, можна зробити спробу відновлення надбрамних башт Більського городища. По-перше, подібні брами не були високими. В кращому разі вони склалися з двох-трьох поверхів. Відсутність залишків стовпів в нижній частині валу свідчить про те, що конструкція брами лежала на валу, а не була заглиблена в нього. Опосередковано це свідчить про те, що брама була побудована вже на існуючий вал. Виходячи з цих міркувань, реконструкція вежі з брамою може виглядати наступним чином.

Нижній поверх башти, який містив прохід, був зроблений в самому тілі валу. Зафіксовані стовпи не дозволяли обвалюватися ґрунту валу у прохід. На ці стовпи було покладено дерев'яне перекриття. Скоріше за все воно також було з кругляка і виходило далеко за межі проходу для міцності. На цій платформі було побудовано другий закритий поверх. Очевидно, що в стінах цього поверху, як це було в давніх греків, були влаштовані бійниці в зовнішній та внутрішній стінах для ведення обстрілу нападників. Не виключено, що існували також бійниці в бічних стінах для ведення кинджального вогню у фланг до нападників. Висота такого поверху в греків не перевищувала 3–4 м. Над поверхом, який охарактеризовано вище, очевидно був розташований відкритий майдан з бійницями, конструкція яких, імовірно, була аналогічна за ту, яку простежив та відтворив у своїй монографії Б.А. Шрамко [13, с. 27].

Другим важливим моментом при створенні макета Більського городища є реконструкція та відтворення жител мешканців городища. Відомо, що більша частина площі городища була незабудована. Цей факт викликав низку припущень, що пояснювали таке становище. Серед них найбільш поширеним було твердження, що на городищі в межах валів під час військових дій переходувалися стада худоби скіфів [10, с. 59]. Як зазначає в своїй статті С.Я. Ольговський, культурний шар городища не рівномірно розта-

шований, а концентрується навколо Східного, Західного та Кузєминського укріплень [9, с. 67]. В окремих випадках потужність культурного шару сягає 2 м [9]. На городищі досліджено значну кількість різноманітних жител. Частина з них виявлена на теренах трьох укріплень, частина на площі Великого Більського городища. Виявлені під час розкопок матеріали, зокрема античні імпорти, свідчать про велику соціальну диференціацію мешканців городища. Це є доведеним твердженням. Проте наявні матеріали з жител, як наземних, так і землянок, не дають підстав стверджувати, що в них мешкала хоч яка-небудь знать. Співвідношення ліпної скіфської та античної кераміки є разючим. Лише в тих житлах, де були знайдені ритуальні речі і які тому можуть розглядатися як святилища, присутня в невеликій кількості антична столова кераміка [13]. Опишемо найяскравіші зразки землянок та наземного житла.

«Землянка № 13–22–1971 відкрита на глибині 40 см. Вона неправильно-овальної форми, діаметром 4,5 x 5 м, глибиною 2,4 м. Біля східної стіни на долівці зафіксовано залишки погано збереженого вогнища або печі. Заповнення складається з чорнозему з різними культурними залишками. Окрім уламків ліпної кераміки скіфської епохи і уламків кісток тварин з харчових відходів знайдено: шматок конусоподібного грузила, два глиняні прясла, уламки залізних ножів, бронзове тригранне вістря стріли, кременеве кресало, глиняна ворварка, кістяна скребачка. Серед культових предметів: уламки мініатюрних посудинок і частина глиняного вівтарика у вигляді блюда зі злегка відігнутими назовні бортиками висотою біля 5 см. Діаметр верхньої частини блюда близько 20 см. На внутрішній поверхні виробу видно два овальних злами. Вони свідчать про те, що в цьому місці були прикріплені якісь деталі». Комплекс датується за амфорами кінцем VI–IV ст. до н. е. [13, с. 51]. Наведено опис наземного житла № 25–26–1976. «На глибині 25 см була знайдена овальна зольна пляма з залишками деревного вугілля від колод, що згоріли, верхньої частини житла, яка мала вигляд, ймовірно, дерев'яного зрубу. Підлога житла коритоподібна, злегка занурена в землю до 65 см. Заглиблена частина мала форму неправильного прямокутника, розмірами 4 x 6,8 м. В центральній частині підлоги знайдено овальне заглиблення до 5 см нижче загального рівня.

В південно-східній частині житла на глибині 60 см на невеликому підвищенні знаходились залишки від каркасної глиняної печі. Розміри частини, що зберіглася, 40 x 50 см і товщиною 3–4 см. Також виявлені уламки печі від склепіння з відбитками на внутрішньому боці лози. По обидва боки печі біля стін – невеликі підвищення у вигляді настінних полиць, розташованих на глибині 60 см. З північно-західної сторони на глибині 60 см знаходився вхід з однією нерівною сходинкою.

В житлі № 25 знайдено більше 220 фрагментів ліпного посуду, в тому числі уламків горщиків, прикрашених по вінцям зачіпами і проколами з ліпним валиком і без нього, з вінцями, прикрашеним насічками. Знайдені також уламки

мисок, чорнолискованої посудини з різним геометричним орнаментом, інкрустований білою пастою. Антична кераміка представлена 61 фрагментом амфор; серед визначених – уламки іонійських амфор VI ст. до н. е., а також обломки античного блюда. Окрім них знайдені уламок бронзової пластини, фрагмент залізного виробу, кістяна ручка ножа, половинка окоподібної намистини зі скляної пасти, кістяна проколка, дві кістки з слідами обробки, глиняні прясла, камінь для метавки, сім окремих каменів і біля 200 уламків кісток тварин, які є харчовими відходами [13, с. 56].

Численні розкопані експедицією Б.А. Шрамко житла дозволяють здійснити їх реконструкції. Зокрема, наявні землянки з низкою ям від стовпів, які розташовані в одну лінію по центру житла. Таке розташування передбачає двоскатні дахи. В інших випадках простежено один центральний стовп посередині житла. Таке розташування може бути лише в разі наявності чотирьохскатного даху. На макеті можна показати обидва типи землянок.

Що стосується наземних жител, то за дослідженнями Б.А. Шрамка простежені як одноповерхові, так і двоповерхові будівлі. На нашу думку, двоповерхові будівлі, скоріше за все, були полутораповерховими. Перший цокольний поверх був не житловий, а виробничий, а другий повноцінний – житловий. Наявність античного посуду у наземних житлах може бути поціновано як відбиток певної соціальної нерівності мешканців городища.

Значна соціальна диференціація за даними поховального обряду простежується для скіфського суспільства багатьма дослідниками [2; 8; 10; 11]. Фіксується до 6–8 соціальних шарів. На Більському городищі так само можна побачити соціальну диференціацію в житлових комплексах. Так населення землянок можна ототожнити з найнезаможнішими верствами населення, можливо, навіть, неповноправного населення. Мешканці наземних жител можуть належати до середнього шару населення. Можливо, двоповерхові будівлі є оселями заможного рядового населення. Виникає питання: а де ж помешкання знаті? С.Я. Ольговський пише, що Більське городище було резиденцією скіфського царя [9, с. 69]. Але виявлені будівлі належали людям далеко не царського рангу. На думку деяких фахівців, вони належали торговцям, ремісникам та землеробам [1, с. 40]. Н.О. Гаврилюк, яка довгий час досліджувала Кам'яно-дніпровське поселення, відмічала, що незважаючи на значний місцями культурний шар, залишків будівель на цій пам'ятці не виявлено. Як відомо, скотарі та, особливо, кочівники мешкали не в стаціонарних будинках, а в переносному житлі, а саме у шатрах, пізніше в юртах. Навіть поховальні споруди скіфів мають вигляд у чоловіків – шатра, а в жінок – кибитки. Тому пусті площі Більського городища можуть слугувати місцем розташування шатрів знаті. Вільні від забудови площі городища, оточені наземними будівлями та землянками, і є місцями, де розбивав свій табір цар, оточений вищою знаттю.

Таким чином ми реконструюємо в повному обсязі соці-

альну структуру городища. Зовнішній вигляд таких шатрів достатньо добре відомий. Це трапецієподібні гострокутні намети з відкинутим вперед входом, який додатково кріпився на жердинах [3]. Дренажні канавки, якими оточували шатри, не збереглися через те, що їх глибина не досягала материка. Отже, наведений аналіз дозволяє реконструювати на макеті всі головні елементи городища: вали, надбрамні башти, землянки та наземні будівлі, шатри знаті та їх планіграфію на городищі.

ПОСИЛАННЯ

1. Бойко Ю. Н. Социология восточноевропейского города I тыс. до н. э. / Ю.Н. Бойко // Древности 1994 г. Харьковский историко-археологический ежегодник. – Харьков, 1994. – С. 29–42.
2. Бунятян Е.П. Методика социальных реконструкций в археологии. На материалах скифских могильников IV–III вв. до н. э. – К., Наукова думка, 1985. – 226 с.
3. Гаврилюк Н.А. Домашнее производство и быт степных скифов / Н.А. Гаврилюк. – К.: Наук. думка, 1989. – 109 с.
4. Геродот. История в девяти книгах. – Книга IV, 195. – Л.: Наука, 1972. – 600 с.
5. Задніков С.А. Античний керамічний імпорт на Більському городищі Скіфського часу / С.А. Задніков. – Автореф. дис. канд. іст. наук – К., 2014. – 19 с.
6. Ковпаненко Г.Т. Племена Скіфського часу на Ворсклі / Г.Т. Ковпаненко. – К., 1967. – 186 с.
7. Крыжицкий С.Д. Архитектура античных государств Северного Причерноморья / С.Д. Крыжицкий. – К.: Наук. думка, 1993. – 246 с.
8. Мозолевський Б.М. Товста могила. – К., Наукова думка, 1979. – 250 с.
9. Ольговський С.Я. До інтерпретації Великого Більського городища / С.Я. Ольговський // Сіверщина в історії України: зб. наук. праць / Київ – Глухів. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. – 2015. – Вип. 8. – С. 65–70.
10. Смирнов А.П. Скифы / А.П. Смирнов. – М., 1966. – 200 с.
11. Хазанов А.М. Социальная история скифов. – М.: Наука, 1975. – 343 с.
12. Шрамко Б.А. Исследование Бельского городища / Б.А. Шрамко. – АИУ. – Вып. III. – 1968 г. – К., 1971. – С. 49–58.
13. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б.А. Шрамко. – К.: Наукова думка, 1987. – 182 с.
14. Шрамко Б.А. Некоторые итоги раскопок Бельского городища и гелон-будинская проблема // СА. – 1975. – № 1. – С. 65–85.

Чухрай Л.А., Пустовалов С.Ж. Бельское городище как объект макетирования

Статья посвящена научному обоснованию возможного создания макета Бельского городища в археологическом, краеведческом или историческом музеях. На почве многолетних раскопок экспедиции Б.А. Шрамко авторы предлагают варианты реконструкции узловых участков городища: валов, входов, наземных жилищ, землянок и домов знати. При этом учтено этнический, социальный и профессиональный состав жителей. Предлагается реконструкция планиграфии городища.

Ключевые слова: макет, реконструкция, раскопки, городище, крепостные, оборонительные и жилые постройки, посуда.

Chuhrai L.O., Pustovalov S.Zh. Bilskyi hillfort as modelling object

The article is dedicated to the scientific substantiation of the possible creation of a model of the Bilskyi hillfort in archeological, ethnographic or historical museums. On the basis of long-term excavations of B.A. Shramko's expedition, authors offer variants of hillfort's main areas reconstruction: earthworks, entrances, surface buildings, dugouts and houses of the nobility. At the same time, the ethnic, social and professional structure of the inhabitants is taken into account. The reconstruction of the planigraphy is proposed.

Key words: reconstruction, excavations, hillfort, fortresses, fortification and residential facilities, crockery.

29.01.2019 p.

